

Teheccüd Namazının Tasavvuf Yaşamındaki Yeri ve Önemi

Derviş Dokgöz¹

Öz

Temel hadis kitaplarında yer alan, “Farz namazdan sonra en faziletli namaz gece namazıdır.” şeklindeki hadisin, İslâm’ı Hz. Peygamber’in sünnetine birebir muvafık şekilde yaşamayı hedefleyen tasavvufî yaşama elbette bir yansıması olacaktır. Teheccüdün önemine dair Hz. Peygamber’in benzer hadisleri ve teşvikleri yanında Kur’ân’da da gece ibadetinin etkisinin insan maneviyatına daha tesirli olduğu belirtilmiş ve bu namazı kılanlar övülmüştür. Bu durumlar teheccüd namazına tasavvuf ehlince yüksek bir önem atfedilmesine sebep olmuştur. Öyle ki teheccüd, ruhi/manevi ilerlemenin sağlanmasında önemli uygulamalardan birisi haline gelmiş durumdadır. Bu makalemizde temel tasavvuf eserlerinde teheccüd namazına dair sûfi müelliflerin görüşleri ele alınıp incelenmiştir. Bunun sonucunda teheccüdün tasavvuf yaşamında üzerinde önemle durulan uygulamalar arasında olduğu, salikin manevi gelişiminde oldukça etkili olan hususlardan birisi olarak görüldüğü, fıkâhî olarak hükmü sünnet konumunda olsa bile manevi tekâmüle etkisi nedeniyle çoğu mutasavvıf tarafından mutlaka düzenli şekilde yerine getirilmesi gereken bir ibadet şeklinde değerlendirildiği tespitleri yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Gece Namazı, Teheccüd, Sûfi, Nafile İbadet.

Dokgöz, Derviş. “Teheccüd Namazının Tasavvuf Yaşamındaki Yeri ve Önemi”. Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 9/1 (Mart 2025), 180-203. <https://doi.org/10.32711/tiad.1559378>

Geliş Tarihi	01.10.2024
Kabul Tarihi	27.02.2025
Yayın Tarihi	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Adana, Türkiye, ddokgoz@cu.edu.tr, ORCID:0000-0002-0891-0696.

The Place and Significance of the Tahajjud Prayer in the Sufi Life

Derviş Dokgöz¹

Abstract

The hadith in the basic hadith books, "The most virtuous prayer after the obligatory/wajib prayer is the night prayer" will certainly have a reflection on sufi life, which adopts the motto of living Islam in the way the Prophet lived to the finest detail. In addition to similar hadiths and motivation of the Prophet regarding the importance of tahajjud, the fact that the Qur'an's stating the effect of night prayer is more effective on human spirituality has caused Sufis to attribute a high importance to tahajjud. Tahajjud prayer has become one of the indispensable basic practices of the journey of Sufism. In this article, the views on tahajjud prayer in basic Sufi sources have been discussed and analysed. As a result, it has been determined that tahajjud is an inseparable part of Sufi life, it is seen as one of the main elements that are effective in the spiritual development of the salik, it is considered as wajib by Sufis and they do not refrain from performing it.

Keywords: Sufism, Night Prayer, Tahajjud, Sufi, Voluntary Worship.

Dokgöz, Derviş. "The Place and Significance of the Tahajjud Prayer in the Sufi Life". *Türkiye Journal of Theological Studies*, 9/1 (Mart 2025), 180-203. <https://doi.org/10.32711/tiad.1559378>

Date of Submission	01.10.2024
Date of Acceptance	27.02.2025
Date of Publication	28.03.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Asst. Prof., University of Çukurova, Faculty of Theology, Department of Tasawwuf, Adana, Türkiye, ddokgoz@cu.edu.tr, ORCID:0000-0002-0891-0696.

Giriş

Müzzemmil suresinde “*Kalk, birazı hariç olmak üzere geceyi ibadetle geçir!*”³ buyuran Yüce Allah, gece ibadetinin önemi hakkında da “*Şüphesiz gece ibadetinin etkisi daha fazla, (bu ibadetteki) sözler (Kur’ân ve dua okuyuşlar) ise daha düzgün ve açıktır.*”⁴ buyurmaktadır. İsmi İsrâ suresi 79. ayette geçen **فَتَهَجَّدُ** kelimesinden alan teheccüd namazı, nafile namazlar içerisinde en faziletli olanı konumundadır. Ayetlerde ve hadislerde gece namazı kılınmasına dair birçok teşvikin bulunması da bu namazı daha önemli hale getirmiştir.⁵

Hz. Peygamber’in farz ibadetlerden sonra en faziletli namaz ve oruç hakkında şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: **أَفْضَلُ الصَّلَاةِ بَعْدَ الصَّلَاةِ الْمَكْتُوبَةِ الصَّلَاةُ فِي جَوْفِ اللَّيْلِ وَأَفْضَلُ الصِّيَامِ بَعْدَ شَهْرِ رَمَضَانَ صِيَامُ شَهْرِ اللَّهِ الْمُحَرَّمِ** “*Farz namazdan sonra en faziletli namaz gece yarısında kılınan namazdır, ramazan ayından sonra en faziletli oruç ise Allah’ın ayı Muharrem orucudur.*”⁶ Başka bir rivayette bu durum; **أَفْضَلُ الصَّلَاةِ بَعْدَ الْفَرِيضَةِ صَلَاةُ اللَّيْلِ** “*Farz namazdan sonra en faziletli namaz gece namazıdır.*”⁷ şeklinde belirtilmiştir. Gece namazının önemine dair Hz. Peygamber tarafından dile getirilen bu sözler ve gece ibadetinin insanın ruhi/manevi yönü üzerindeki etkisi nedeniyle teheccüd namazı, mutasavvıflar nazarında da son derece ehemmiyetli bir ibadet haline gelmiştir. Bundan dolayı önde gelen mutasavvıfların birçoğunun telif ettikleri eserlerinde ve saliklerine yaptıkları tavsiyelerde teheccüd namazını özellikle vurguladıkları görülmektedir.⁸ Genel olarak nafile ibadet kapsamında yer alan teheccüdün mutasavvıflar tarafından tasavvuf yaşamında terk edilmemesi gereken bir ibadet olarak nitelenmiş olması da dikkat çekmektedir. Bu hususlar tasavvuf yaşamında teheccüdün önemi konusunda bizi böyle bir araştırma yapmaya sevk etmiştir. Teheccüd namazı ve faziletine dair mutasavvıf müelliflerce dile getirilmiş farklı tasavvuf kaynaklarında yer alan görüşlerin bir makale çalışması ile bir araya getirilip değerlendirilmesinin önemli olduğu kanaatindeyiz. Daha önce yapılan bir makale çalışmasında teheccüd namazının hükmü konusu ele alınmıştır.⁹ Ancak o çalışmada teheccüdün faziletine dair hususlara değinilmemiş, yalnızca Hz. Peygamber ve ümmet için hükmü konusu incelenmiştir. Bu makalede ise teheccüd namazının önemi ve fazileti ile özellikle tasavvuf yaşamındaki yeri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmada öncelikle teheccüdün tanımı ve hükmü konusuna kısaca değinilmiştir. Bu iki başlıkta daha önce yayımlanan makaledeki bilgilerden de faydalanılmıştır. Sonrasında teheccüd

³ *Kur’ân-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş -Muzaffer Şahin (Ankara: Yenigün Matbaacılık, 12. Basım, 2011), el-Müzzemmil 72/2.

⁴ el-Müzzemmil 72/6.

⁵ Örnek ayetler için bk. el-Furkan 25/64; es-Secde 32/16; ez-Zümer 39/9; ez-Zariyat 51/17. Örnek hadisler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu Buhârî* (Dimeşk-Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2002), “Teheccüd”, 2,5; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim* (Riyad: Dâru Tayyibe, 2006), “Sıyâm”, 38.

⁶ Müslim, “Sıyâm”, 38.

⁷ Müslim, “Sıyâm”, 38; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü’l-Nesâî* (Riyad: Dâru’l-Hadâratı li’n-Neşri ve’t-Tevzi’, 2015), “Kıyâmü’l-Leyl ve Tetavvuu’n-Nehâr”, 6.

⁸ Örnekler için bk. Ebu Nasr Abdullah b. Ali es-Serrâc, *el-Lüma’* (Mısır: Dâru’l-Kütübü’l-Hadisyye, 1960), 162; Şihâbuddîn es-Sühreverdi, *Avârifü’l-ma’ârif*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih (Kâhire: Mektebetü’s-Sekâfeti’l-Dîniyye, 2006), 413; Ahmed el-Fârûkî es-Sirhindî (İmam-ı Rabbânî), *Mektûbât*, çev. Abdülkadir Akçiçek (İstanbul: Dergâh Ofset, 1998), 1/227; 3/163-164.

⁹ Derviş Dokgöz, “Tâhirü’l-Mevlevî’nin “Gece Namazı” Adlı Makalesi ve Teheccüd Namazının Hükmüne Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi, *Bitlis İslamiyat Dergisi*, 2/1 (2020), 42-60.

namazının fazileti ve tasavvuf yaşamında teheccüd namazının önemi mutasavvıf müelliflerin eserlerinden nakillerle açıklanmaya çalışılmıştır.

1. Sözlükte ve İstilahta Teheccüd Kavramı

Arapça ج - د - ح kökü ile bu kökten türeyen teheccüd (تَهَجُّد) kelimesi, Arap diller tarafından tek lafız ile iki zıt anlama sahip olan kelime türü olan ezdâd kelimelerden sayılmıştır. Bu yüzden sözlük anlamı olarak hem “uyumak” hem de “uykudan uyanmak” manalarını ifade etmektedir.¹⁰ Buna göre kişi uyuduğunda bu durum “تَهَجُّدٌ” şeklinde teheccede fiili ile ifade edilebildiği gibi, uykudan uyandığında da “تَهَجَّدَ الرَّجُلُ إِذَا اسْتَيْقَظَ” şeklinde yine teheccede fiili ile ifade edilebilmektedir.¹¹

İstilahta ise “gece uykudan uyanarak nafîle (tatavvu‘) namaz kılmak” veya “gece uykudan uyanarak kılınan namaz” şeklinde tarif edilmiştir.¹² Daha geniş şekilde tarif etmek gerekirse; “Yatsı namazı ile fecr-i sâdık arasında bir müddet uyuyup uyandıktan sonra namaz kılmayı ve bu süre içinde kılınan nafîle namazı ifade etmektedir.”¹³ Malikîlerden Muhammed b. Abdillâh el-Haraşî'nin (ö. 1101/1690), uyku vaktinde kılındıktan sonra bunun teheccüd sayılacağı, yani öncesinde mutlaka uyunmasının gerekmediği şeklinde bir görüşü bulunmakla birlikte,¹⁴ yukarıda aktardığımız tanımlarda görüldüğü üzere teheccüdün bir miktar uyunup sonra kalkılarak kılınan namaz olduğu konusunun genel bir kabul olduğu görülmektedir. Dini literatürde “kıyâmu'l-leyl”, “salâtü'l-leyl”, “seheru'l-leyl (geceyi ibadet için uyanık geçirme)” gibi kavramların da bu namazı ifade edecek şekilde kullanıldığı görülmekle birlikte, aslında bu kavramlar teheccüd namazına göre daha umumî/kapsamlı kavramlar konumundadır. Zira bunlar geceyi ihyâ etme, ibadet için uykusuz geçirme anlamlarıyla, namaz dışındaki başka ibadetleri de kapsamına almaktadırlar.¹⁵ Teheccüd ise yatsı namazından sonra bir süre uyunduktan sonra kalkılarak kılınan namazı ifade etmesi yönüyle diğer kavramlara nazaran daha özel bir ibadetin adı olmaktadır.¹⁶ Ayrıca salatü'l-leyl ile yatsıdan sonra henüz uyunmadan kılınan namazın ifade edildiği ve bu yönüyle teheccüd namazından ayrıldığı şeklinde ayırımlara da değinilmiştir.¹⁷ Teheccüd kavramı ile aralarındaki tüm bu farklılıklara rağmen yine de “kıyâmu'l-leyl” ve “salâtü'l-leyl” kavramlarının teheccüd

¹⁰ İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve shâhü'l-arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn, 1990), “hcd”, 2/555; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), “hcd”, 6/4616.

¹¹ Asım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, 2013), “hcd”, 2/1644.

¹² Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1996), 5/32; *Mevsû'atü'l-fikhiyye* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve ş-Şüûnü'l-İslamiyye, 1983), 14/86; Mahmud Abdurrahman Abdülmün'im, *Mu'cemü mustalahat ve elfazü'l-fikhiyye*, (Kahire: Daru'l-Fazile, ts.), 1/495-496.

¹³ Saffet Köse, “Teheccüd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/323.

¹⁴ Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, *Şerhu Muhtasarı Halîl* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1900), 3/158.

¹⁵ Muhammed Emin b. Ömer b. Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 2/467; *Mevsû'atü'l-Fikhiyye*, 14/86-87.

¹⁶ Muhammed Amîm el-İhsanü'l-Müceddidî el-Bereketî, *Ta'rifâtü'l-fikhiyye* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 65.

¹⁷ Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali* (Ankara: Akçağ Yayınları, ts.), 195-196; Vecdi Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihali* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 2/240; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998), 395.

namazını ifade edecek şekilde yaygın olarak kullanıldığını da belirtmek gerekir. Buna dair en bariz örnekler ise temel hadis kaynaklarında bu kavramların genelde teheccüd namazını ifade eder şekilde kullanılmasıdır.¹⁸ Bu gerçeklik nedeniyle “kıyâmu’l-leyl” ve “salâtü’l-leyl” kavramlarının teheccüd namazı anlamında kullanımı konusunda artık bir şer’î örf olduğu belirtilmiştir ki¹⁹ bu da bu kavramların teheccüd namazı anlamında kullanımın yaygınlığına işaret etmektedir. Bu yaygın kullanım durumundan dolayı herhangi bir karışıklık ve yanlış anlaşılmaya mahal vermemek için biz de bu makalemizde salâtü’l-leyl (gece namazı) ve kıyâmü’l-leyl (gece kıyâmı) kavramlarını teheccüd namazını ifade eder şekilde kullanmayı tercih edeceğiz.

2. Teheccüd Namazının Hükümü ve Bu Konuda İlk Dönem Zahitlerinin Görüşleri

Teheccüd namazının kılınması konusunda Kur’ân’da ve hadislerde birçok nassın bulunduğu görülmektedir.²⁰ Kur’ân’da özellikle Müzzemmil suresinde gece kalkılarak namaz kılınmasına dair ayetler dikkat çekicidir. Bu surenin başında: “*Ey örtünüp bürünen (Peygamber)! Birazı hariç olmak üzere geceleri kalk namaz kıl. Onun yarısında bu şekilde namaz kıl, yahut biraz eksilt veyahut da biraz artır. Kur’ân’ı ağır ağır, tane tane oku.*”²¹ buyurulmaktadır. İslâm’ın ilk yıllarında Mekke döneminde bu ayetler nazil olunca Hz. Peygamber’in ve sahabenin yaklaşık bir yıl kadar ayette belirtildiği şekilde gece namazı kıldıkları, ancak namaz kılınacak vaktin miktarının belirlenmesindeki güçlük nedeniyle bunda zorlandıkları, sonrasında aynı surenin son ayetlerinin inmesiyle hükmün hafifletildiği, böylece öncesinde farz kılınmış bir namaz iken daha sonra tatavvu’a/nafileye dönüştüğü Hz. Aişe ve İbn Abbas’tan rivayet edilmiştir.²² Bunun sonucunda teheccüd namazının hüküm olarak ümmet için tatavvu’/nafile bir namaz olduğu konusunda ittifak olduğu birçok alim tarafından dile getirilmiştir.²³ Buna karşın

¹⁸ Bu konuda daha geniş açıklamalar için bakınız: Dokgöz, “Tâhiru’l-Mevlevî’nin “Gece Namazı” Adlı Makalesi ve Teheccüd Namazının Hükümüne Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi, 43-45.

¹⁹ Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2006), 21/317; Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed en-Nisâbüri, *Tefsîru garâibü’l-Kur’ân ve reğâibü’l-furkân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1996), 5/437; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul, Zehraevyn Yayınları, ts.), 8/395.

²⁰ Örnek ayetler için bk. el-İsra 17/79; el-Furkan 25/64; es-Secde 32/16; ez-Zümer 39/9; ez-Zariyat 51/17; el-Müzzemmil 73/2-4.

²¹ el-Müzzemmil 72/1-4.

²² Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 18; Nesâî, “Kıyâmü’l-Leyl ve Tetavvu’u’n-Nehâr”, 2; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî, *Sümeni Ebî Dâvud* (Riyad: Beytü’l-Efkârî’d-Devliyye, 1420/1999), “Tatavvu’”, 17, 26; Süleyman b. Ahmet et-Taberânî, *Mu’cemü’l-kebir* (Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, ts.), 12/196.

²³ Muhammed b. İdris eş-Şafîi, *er-Risâle* (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî’l-Halebî, 1938), 71-73; Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vili âyi’l-Kur’ân* (Kahire: Dâru Hicr, 2001), Ebû Muhammed Ali İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm* (Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, 1979), 4/23, 359-360; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Tefsîru’l-kebir* (Mefâtihu’l-gayb) (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1996), 30/172,173,186; Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsîru’l-keşşâf* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2009), 1150-1153; Ebû Zekerriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Sahihi Müslim Bişerhi’n-Nevevî* (B.y.: Müessesetü Kurtuba, 1994), 6/39; Ebû Muhammed Bedrüddîn el-Aynî, *Ümdetü’l-kârî fi şerhi Sahihi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001), 1/419; Şemseddin Muhammed b. Ahmed er-Remlî, *Nihâyetü’l-muhtâc ilâ Şerhi’l-Minhâc*, thk. Muhammed Ali Beyzûn (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003), 2/131.

ilk dönem zahitlerinden Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve İbn Sîrîn'den (ö. 110/729) nakledilen, teheccüdün Hz. Peygamber'e olduğu gibi ümmete de farz olduğu şeklinde görüşler de mevcuttur. Bu görüşe göre Müzzemmil suresi son ayetleri teheccüd namazının hükmünü tatavvu'ya çevirmemiş, yalnızca hafifletmiştir. Ancak bu görüşte olanların yatsı namazının farzından sonra kılınan bütün nafileler ve vitri de gece namazı (teheccüd) kapsamında değerlendirdikleri, bunların ifası ile de gece namazı sorumluluğunun yerine getirilmiş olacağını belirttikleri ifade edilmiştir.²⁴ Burada teheccüdün hükmüne dair bu kadar bilgi ile yetiniyoruz. Teheccüd namazının Hz. Peygamber ve ümmet hakkındaki hükmü konusunda farklı görüşler ve geniş değerlendirmeler için daha önceden kaleme alınmış olan makaleden bilgi alınabilir.²⁵

3. Mutasavvıflar Nazarında Teheccüd Namazı

3.1. Tasavvuf Yaşamında Teheccüd Namazına Genel Bakış

Tasavvuf anlayışında seyrüsülûk usulleri tarîk-ı ahyâr, tarîk-ı ebrâr ve tarîk-ı şüttâr olmak üzere genel manada üç kategoride gruplanmıştır. Bunlardan ahyâr usulü, ibadet ve amel esaslarına ağırlık vermek suretiyle yol almaya çalışır. Bu metotta, farz ve sünnetlere ilaveten namaz kılmak, oruç tutmak, Kur'ân okumak şeklinde çokça yapılan nafîle ibadetler, Hakk'a vâsıl olmada önemli araçlar haline gelmiştir.²⁶ Bu şekilde nafîle ibadetlere ağırlık vermek suretiyle Allah'a yaklaşma anlamında "kurb-i nevâfil" ifadesi kullanılmaktadır.²⁷ Konuya işaret eden bir hadiste Hz. Peygamber: "*Kim benim velî kuluma düşmanlık ederse ona savaşı ilan ederim. Kulum bana, kendisine farz kıldığım ibadetlerden daha sevinli bir şeyle yaklaşamaz. Kulum bana nafîle ibadetlerle de yaklaşmaya devam eder, ta ki onu severim...*"²⁸ buyurmuştur. Bu hadise göre kurb-i nevâfil, kurb-i ferâiz üzerine kurulu olup, Allah'a yakınlığın temelini farzlar oluşturmakta, akabinde de nafilelerle Allah'a yaklaşmanın kemâle ulaşacağı belirtilmektedir. Hadisteki Allah'a yakınlık ve O'nun sevgisinin kazanılması konusunda farz ibadetler üzerine yapılan nafîle ibadetlere özel bir vurgu yapılmış olmasından dolayı özellikle ahyâr tarîki bağlamında düşünüldüğünde seyrüsülûk yolcusunun, meşguliyetlerin fazlalığı vb. nedenlerle vaktini salih ameller ve nafîle ibadetlerle geçirmekten geri durmaması gerekir. Zira Hz. Peygamber bütün kemâline rağmen nafîle ibadetten hiçbir zaman geri durmamış, teheccüd ve kuşluk namazları yahut tatavvu' oruçlar gibi nafîle ibadetlerini aksatmadan düzenli şekilde yerine getirmiş, kendini bu tür nafilelerden müstağni görmemiştir.²⁹ Ayakları şişene dek kıldığı uzun gece namazları konusunda kendisine, önceki ve sonraki tüm günahları affedildiği halde neden bu kadar namaz kıldığı sorulduğunda ise; "*Şükreden bir kul*

²⁴ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverîdî, *el-Hâvi'l-kebir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 2/ 286-287; Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmûu' fetevâ* (Medine: Mücemmei'l-Melik Fahd li Tıbbâti'l-Mushafî'ş-Şerîf, 2004), 23/84; Köse, "Teheccüd", 40/323-324.

²⁵ Dokgöz, "Tâhiru'l-Mevlevî'nin "Gece Namazı" Adlı Makalesi ve Teheccüd Namazının Hükmüne Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi", 42-60.

²⁶ Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar yayınları 20215), 230; Mehmet Necmeddin Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016) 277.

²⁷ Süleyman Uludağ, "Nafîle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/292.

²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 43/261.

²⁹ İzzeddin Kâşânî, *Tasavvufun Ana Esasları*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010), 232.

olmayayım mı?” buyurmuştur.³⁰ İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), Hz. Peygamber’in bu sözüyle Allah’ın kendisine olan büyük nimetlerine şükrünü gece namazı ile yerine getirdiğini ifade ettiğini belirterek, bununla gece namazının faziletinin kemâlini ifade ettiği tespitini yapmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber gece namazını kendine verilen yüce nimetlere şükür olarak kılmış, böylece de teheccüd taatlerin en büyüklerinden ve ibadâtın en faziletlilerinden biri olmuştur.³¹ Teheccüd namazı, Hz. Peygamber’in hiçbir zaman terk etmeksizin kıldığı, aynı şekilde sahabe ve selef-i salihînin de titizlikle yerine getirdiği bir ibadettir. Tabiîn dönemi zahitliğinin temel özelliklerinden birisi de gece namazı kılmaya gösterilen dikkattir. Buna göre yün elbise giymek, dünyadan yüz çevirmek gibi ilk dönem zahitliğinin alâmeti farikalarından birisinin de gece kıyamu olduğu görülmektedir.³² Bazı alimlerin teheccüdün ümmet için tatavvu’(nafile) hükmünde olduğu konusunda icma bulunduğunu belirtmelerine³³ rağmen, Hasan Basrî, İbn Sîrîn ve Katade (ö. 117/735) gibi tabiînden önemli şahsiyetlerin az da olsa bir miktar gece namazı kılınmasını farz olarak addetmeleri³⁴ ilk dönem zahitliğinde teheccüde verilen önemi göstermesi bakımından dikkati mûcib bir durumdur.

Hz. Peygamber’in teheccüd namazına büyük önem verdiği, oldukça uzun kıraatta bulunduğu, vakti ve rek’at sayısı konusunda ise serbest davrandığı, şayet uyuyup kalma yahut hastalık gibi nedenlerle kılamadığı zamanlarda ise onu mutlaka gündüz on iki rek’at olarak kaza ettiği kaynaklarda yer almaktadır.³⁵ Her ne kadar Hz. Peygamber ve ümmet için teheccüdün hükmünün farklı olabileceği düşünülebilse de Hz. Peygamber’in gece namazını kaçırdığı durumlarda onu mutlaka gündüz kaza etmiş olması, teheccüdün diğer nafileler gibi bir ibadet olmadığı, onların üzerinde ayrı bir fazileti bulunduğu göstergesi olarak görülmüş, buna dayalı olarak İslâm dininin genel uygulamasında nafilelere kaza gerekmezken yine de adet edindiği teheccüd namazını herhangi bir nedenle kaçırınların onu kaza etmeleri daha uygun görülmüştür.³⁶ Teheccüdün başka nafilelere karşı üstün olmasını sağlayan bir diğer husus ise önce farz kılınmış bir ibadet iken sonradan nafileye dönüştürülmüş olmasıdır.³⁷ İşte bu özelliği onu diğer tatavvu’dan ayıran bir durum olup, genel olarak diğer nafilelerde böyle bir durum söz konusu değildir. Benzer şekilde yukarıda zikrettiğimiz hadiste geçen âşûrâ orucunun da diğer nafile oruçlardan daha faziletli olması, onun ramazan orucundan önce farz bir oruç konumunda olmasındandır, şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır.³⁸ Teheccüd namazına dair ilk dönem tasavvuf kaynaklarında en geniş ve ayrıntılı bilginin Ebu Tâlib el-Mekkî’ye (ö.386/996) ait *Kûtü’l-Kulûb* adlı eserde yer aldığını söyleyebiliriz. Onun ayet ve hadisler ışığında teheccüd namazının önemine ve ilk dönem sûfilerin teheccüde dair sözlerine geniş yer verdiği, ayrıca teheccüd ile birlikte gece kıyamında okunacak dualar ve zikirler konusunda ayrıntılı bilgiler aktardığı müşahede edilmektedir. İmam Gazzâlî

³⁰ Buhârî, “Teheccüd”, 6.

³¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîru rûhi’l-beyân* (İstanbul: Matbaatü Osmâniyye, 1330/h.), 8/78.

³² Annemarie Schimmel, *İslam’ın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık (İstanbul: Kocabalı Yayınevi, ts.), 58.

³³ Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem’anî, *Tefsîru’l-Kur’ân* (Riyad: Daru’l-Vatan, 1997), 6/85; Nevevî, *Sahîhi Müslim Bişerhi’n-Nevevî*, 6/39.

³⁴ Sem’anî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 6/84.

³⁵ Buhârî, “Teheccüd”, 11; Müslim, “Salatü’l-Müsâfirin”, 27; Hanbel, *Müsned*, 43/279.

³⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/313.

³⁷ Müslim, “Salatü’l-Müsâfirin”, 18.

³⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/220.

(ö. 505/1111), Abdülkadir Geylanî (ö. 561/1166), Sühreverdî (ö. 632/1234) gibi önde gelen mutasavvıf müelliflerin de isim vererek yahut doğrudan Mekki'nin kitabındaki açıklamaları aktardıkları, kendi görüşlerine de yer vermekle birlikte konuyu ağırlıklı olarak Mekki'nin açıklamaları çerçevesinde işledikleri görülmektedir. Mekki, tasavvuf yaşamında önemli yer tutan gece virdlerini, akşam ile yatsı arasında olanı, yatsı namazından sonra uyuyuncaya kadar olanı ve gece bir miktar uyuduktan sonra olanı şeklinde sıralamakta, bu şekilde gecenin üçüncü virdinin teheccüd virdi olduğunu belirtmektedir. Buna göre teheccüd namazı, gece bir süre uyuduktan sonra kılınan namazdır ve buna “ *كأنوا قليلاً من الليل ما يهجعون* *Onlar geceleri pek az uyurlardı.*”³⁹ ayetindeki hücu' kelimesiyle işaret edilmektedir. Zira hücu'/الهجو kelimesi gece namaza kalkma öncesi bir miktar uyumayı, teheccüd/التهدد kelimesi ise namaz için kıyâmu/uykudan kalkmayı ifade etmektedir. O, ayrıca bu teheccüd virdinin, virdlerin en efdali ve ibadet yönüyle de en faydalı olanı olduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Gazzâlî ise gece virdlerini sıralarken akşam-yatsı arası yapılacak ibadetleri birinci vird, yatsıdan uyuyuncaya kadar yapılacak olan ibadetleri ikinci vird, bundan sonra bir miktar uyumayı da vird olarak sayarak bunu üçüncü vird, sonrasında uykudan kalkıp teheccüd kılmayı ise dördüncü vird olarak sıralamaktadır.⁴¹

3.2. Teheccüdün Vaktine Dair Mutasavvıfların Tercihleri ve Teheccüd İçin Hazırlıkları

Mutasavvıfların geneli teheccüdün vaktinin tam gece yarısı başladığını belirtmektedirler. Buna dayanak olarak da Duhâ suresindeki “ *وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَىٰ* *Karanlığı çöktüğü (sakinleştiği) vakit geceye andolsun ki!*”⁴² ayeti delil getirilmekte ve ayette bu vakte yani gece yarısına işaret edildiği belirtilmektedir. Zira gecenin sakinleşmesi, tam olarak karanlığın yerleşmesi, sessizlik ve durgunluğun ortalığı kaplaması, Yüce Allah'tan başka herkesin uykuya (gaflete) dalması olarak değerlendirilmektedir. Buna işaret eden bir husus da Hz. Peygamber'e; “*Gecenin hangi vakti duaya icabet için daha uygundur?*” diye sorulduğunda onun; “*Gecenin ortası!*” şeklinde cevap vermesidir.⁴³ Bu nedenle gece yarısı ile başlayıp gecenin son altıda birine kadar olan vakit, teheccüd ve diğer ibadetler (zikir, Kur'an okuma, dua vb.) için en uygun vakit olarak görülmektedir.⁴⁴ Hz. Peygamber'den gelen bir rivayette onun yatsı namazından önce uyumayı, yatsı namazından sonra da oturup çok konuşmayı hoş görmediği bildirilmiştir.⁴⁵ Hz. Ömer'in de yatsıdan sonra oturulup gece sohbet etmeye müsaade etmediği, bunu yapmak isteyenlere, “*Dönün (gidin evinize)! Belki Allah sizi namaz kılma ve teheccüde kalkma ile nasiplendirir*” dediği nakledilmiştir.⁴⁶ Zira yatsıdan sonra çok oturma ve sohbete dalma insanı teheccüde kalkmaktan hatta sabah namazına kalkmaktan bile alıkoyabilir. Bu konuda Hz. Peygamber'in uyuma ve teheccüde kalkma konusundaki uygulaması Hz. Aişe'ye sorulduğunda o, Hz. Peygamber'in gecenin evvelinde uyuduğunu, son kısmına doğru

³⁹ Zariyat 51/17.

⁴⁰ Ebu Talip el-Mekki, *Kütü'l-kulûb* (Kahire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 2001), 1/55-61.

⁴¹ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru İbn-i Hazm, 2005), 405-411.

⁴² Duha 93/2.

⁴³ Ebu Dâvûd, “Tatavvu”, 10.

⁴⁴ Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 1/61; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 411.

⁴⁵ Buhârî, “Mevâkitü's-Salât”, 23.

⁴⁶ Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb,1994), 4/330.

kalkıp gece namazı kıldığını, sonra tekrar yatağına döndüğünü, ta ki sabah ezanını müezzinin okuması ile tekrar kalktığını dile getirmiştir.⁴⁷ Mutasavvıflar da hem Hz. Peygamber'in uygulamasını esas alma hem de elde edilecek fazilet bakımından gece yarısından sonrasını teheccüd için en uygun vakit olarak belirlemişlerdir. Zira gece yarısından önceki vakitte feyz-i ilahînin zayıf olduğu, ondan sonraki vakitte ise bunun oldukça güçlü şekilde tecelli ettiği hususunda ehli hakikatin ittifak halinde olduğu belirtilmiştir.⁴⁸ Ayrıca yatsıdan sonra yapılan konuşma ve sohbetin, öncesinde (akşam-yatsı arasında) yapılan vird nedeniyle kalpte meydana gelmiş olan nurun etkisini azaltacağı ve gece namazına kalkmaktan alıkoyacağı da dile getirilmiştir.⁴⁹

Gece vakti sûfiler açısından ayrı bir öneme sahiptir. Örneğin Kuşeyrî (ö. 465/1072), geceyi dostların (sevgililerin) vakti, gündüzü ise dünya ehlinin vakti olarak nitelemektedir. Ona göre gece mahbûbun sözünden başka hiçbir söz ve meşguliyetin olmadığı bir vakittir. Bu yüzden gece ya sevenlerin buluşma sevinci (çoşkusu) yaşadığı yahut ayrılık ateşinin yaktığı zaman dilimidir. Şayet gecede ileri derecede ünsiyet içinde olma şansı yakalanırsa bu durumda o gece kişiye bir lahzadan daha kısa süre gibi gelecektir.⁵⁰ Bu yüzden mutasavvıflar gecenin, muayyen virdler ve teheccüd namazı ile ihyası konusuna eserlerinde oldukça geniş yer vermişlerdir. Onların gecenin ihyası ve teheccüd namazı için hazırlıklarını gündüzden başlattıkları görülmekte, insanların teheccüde kalkması için yapmaları gereken şeyler ile onları teheccüde kalkmaktan alıkoyan ve sakınılması istenen hususlara özellikle değindikleri müşahede edilmektedir. Gazzâlî, gece namazına kalkmayı kolaylaştıran sebepleri zahiri ve batnî olarak ikiye ayırmakta, zahiri sebepleri; çok yememek, gündüz bedeni fazla yormamak, kaylûle uykusunu uyumak ve gündüz isyana dalmamak şeklinde açıklamaktadır. Bâtûnî sebepleri ise Müslümanlara kin beslememe, bid'attan ve fuzûlî dünya düşüncelerinden uzak olma, korkunun sürekli hatırda tutulması, gece kıyamının faziletine dair ayet ve hadislerin öğrenilmesi, en önemlisi olarak da Allah sevgisi ve iman kuvveti şeklinde sıralamaktadır.⁵¹ Sühreverdi ise teheccüd namazına düzenli ve istikrarlı olarak kalkmayı kolaylaştırma konusunda daha geniş bilgi vermekte ve bunun için şu hususlara dikkat edilmesini tavsiye etmektedir: Teheccüde kalkacak kişi öncelikle güneşin batışında abdest tazeleyerek geceyi karşılamalı, kıbleye dönük olarak zikirlerle geceyi ve akşam namazını beklemelidir. Teheccüde kalkmayı kolaylaştıran şeylerin ikincisi akşam ve yatsı namazı arasını nafil namaz, Kur'ân okuma ve zikirlerle geçirmektir. Bu şekilde gündüz halk içinde olmanın insan kalbinin safiyetine verdiği zararın temizlenmesi sağlanır. Üçüncüsü yatsı namazından sonra konuşma ve sohbetten uzak durulmalıdır. Dördüncüsü yatsıdan sonra da abdest tazelenmelidir. Bazı sûfilerin bu vakitte gusül abdesti almayı tercih ettikleri de belirtilmiştir. Bu durumda yatsıdan sonra alınan abdest veya gusül gece namazına kalkmayı kolaylaştırıcı özelliktedir. Uyku iyice bastırınca kadar namaz ve zikir ile meşgul olmak da teheccüde kalkışı kolaylaştıran sebeplerdendir. Bunlar, gece

⁴⁷ Buhârî, "Teheccüd", 15.

⁴⁸ İhsan Kara, *Tasavvuf İstilahları Literatürü ve Seyyid Mustafa Râsim Efendi'nin İstilahât-ı İnsân-ı Kâmil'i* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi/Metin, 2003), 700.

⁴⁹ Sühreverdi, *Avârifü'l-ma'ârif*, 398.

⁵⁰ Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât* (Kahire: Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Ammeti'l-Kitab, 2000), 3/142-143.

⁵¹ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 424-426.

namazına kalkma niyeti, gayreti, azmi ve kararlılığı ile yapılmalıdır. Gece kalkmayı kolaylaştıran altıncı unsur ise rahat uyku veren yatak, yastık vb. adetlerin terk edilmesidir. Bu, teheccüde kalkma azmi ve isteği ile yapılırsa, elbet Allah bu niyeti bilecek ve ona gece kalkmayı kolaylaştıracaktır. Yedinci şey ise mideyi yemekle doldurmaktan uzak durmaktır. Zira yemekle dolu bir mide, kalbe ağırlık verir ve gece kalkmayı zorlaştırır. Bu yüzden teheccüde kalkma niyetinde olanlar az yemek yemelidir. Bunlar yanında uyurken de abdestli olarak uyunması, gece kıyamı için abdest suyunun ve misvakın hazırlanması da bu konuda önemli görülmüştür. Yine uyurken sağ yan üzerine yatıp kibleye dönük olarak zikir ve dualarla uyumak da gece kalkmayı kolaylaştıran uygulamalar arasındadır.⁵²

Bu meyanda Hasan-ı Basrî'ye gece namazına kalkmak istediğini hatta bu amaçla abdest almak için hazırlık yaptığı (suyu hazır edip koyduğu) halde bir türlü namaza kalkmadığını söyleyen birisine onun, buna ancak günahlarının sebep olduğunu söylediği nakledilmiştir.⁵³ Ona göre günah işleme insanı gece kıyamından ve gündüzün (nafile) orucundan mahrum eder.⁵⁴ Fudayl b. İyâz'ın (ö. 187/803) da; "Gündüz nafile oruç tutmaya ve gece kıyamına güç yetiremiyorsan, bil ki hayırdan mahrum bırakılmış ve hataların çok fazla olan kimse durumundasın." dediği bildirilmiştir.⁵⁵ Tüsterî'ye (ö. 283/896) de; "Gece namazını kılma mertebesine neyle ulaşılır?" diye sorulduğunda; "Gündüz hainlik etmemek (günah işlememek) ile" şeklinde cevap verdiği nakledilmiştir.⁵⁶ Mekkî'ye göre ise kulu gece namazına kalkmaktan mahrum eden veya onun uzun süre gaflette kalmasına neden olan üç şey vardır: Birincisi şüpheli şeyler yemek, ikincisi günah işlemekte ısrar etmek, üçüncüsü dünyalık endişesinin kalbi kaplaması.⁵⁷ Süfyan es-Sevrî'nin (ö. 161/778) de ağlayan birini görüp bunun bir müraî'/gösterişçi olduğunu içinden söylediği için bu günahı nedeniyle beş ay gece kıyamından mahrum bırakıldığını söylediği nakledilmiştir.⁵⁸ Sühreverdi ise teheccüde kalkmayı zorlaştıran veya engelleyen sebepleri şöyle sıralamaktadır: Dünya işlerine gereğinden fazla önem vermek ve onlarla çokça meşgul olmak, vücut organlarının yorgunluğu, mideyi yemekle doldurmak, çokça konuşmak, boş ve gereksiz işlerle fazlasıyla uğraşmak, gündüz kaylûle uykusunu ihmal etmek.⁵⁹

Hz. Peygamber'in bütün geceyi ibadetle geçirmedeği gibi gecenin tümünü uyuyarak da geçirmedeği bilinen bir durumdur. Bu durum İslam'ın fıtrata uygunluğu, ibadetler konusunda güç yetirilebilirlik ve kolaylık ilkesi barındırması, her işte denge ve muvâzenenin korunması yönlerinin ortaya konulması açısından önemlidir. Hz. Peygamber'in, hiç uyumaksızın bütün gece namaz kılmaya, kadınlardan tamamen uzaklaşmaya ve bütün günlerini oruçlu geçirmeye karar veren sahabîlerin bu davranışlarını doğru bulmayıp onları ikaz ettiği de sabittir.⁶⁰ Başka bir rivayette de güç

⁵² Sühreverdi, *Avârifü'l-ma'ârif*, 413.

⁵³ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/120.

⁵⁴ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/121.

⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 423.

⁵⁶ Feridüddin Attar, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 353.

⁵⁷ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/123.

⁵⁸ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/121.

⁵⁹ Sühreverdi, *Avârifü'l-ma'ârif*, 415.

⁶⁰ Buhârî, "Nikah", 1.

yetirilemeyecek derecede aşırıya gidilerek gece ibadeti yapılmasını nehyettiği nakledilmiştir.⁶¹ Buna karşın bir kısım zahid ve sūfünin bütün geceyi ibadetle geçirdikleri, hatta yatısı namazının abdesti ile sabah namazını kıldıkları tasavvuf kaynaklarında yaygın olarak zikredilmektedir.⁶² Bu konuda Hz. Peygamberin bu yasaklamasının mutlak nehiy içermediği, ümmetine duyduğu şefkate binaen olduğu, ibadetten bıkmadıktan ve güç yetirilebilir olduktan sonra bütün gece de ibadet yapılabileceği şeklinde yorumlamada bulunulmuş, böylece bütün geceyi ibadetle geçiren sūfilerin kendilerini gece ibadetine adayan, Allah'a münacattan zevk alan, gece ibadetine kendileri için gıda, kalpleri için hayat olan ve uzun gece kıyamının kendilerini asla yormayan kişiler olduklarından bunların bütün geceyi ibadetle geçirmelerinin dinen bir mahzur taşımadığı şeklinde yorumlanmıştır.⁶³ Ancak yine de mutasavvıfların da insana manevî sekînet veren, nefsi ve bedeni yorgunluk ve sıkıntılardan rahata kavuşturan, rahatsızlık yaşamasından kurtaran bir miktar uykunun gerekli bir ihtiyaç olduğunu vurguladıkları, itidalli olarak bedeni istirahat ettirip uyumakta bir mahzur olmadığını, bu sayede kalp üzerindeki ağırlığın atılmış olacağını belirttikleri görülmektedir. Aksi takdirde vücut bundan zarar görebilir.⁶⁴

Neticede kendini gece ibadetine adayan muhabbet ehli için, gece yatma ve uyuma nimetleri oldukça azaltılmış, mahbupları onlardan uykuyu kaldırmış, gece kıyamını onlara kolaylaştırmış, kavuşmayı umdukları vuslatları ise usanmayı yok etmiştir. Gece ibadetine zevki ve getirdiği ilahi mevhabelerden dolayı hakikat ehlinin gecenin gelişini hazırlık yaparak bekledikleri, gecenin sona erişini ise üzülen izledikleri belirtilmiştir. Öyle ki gelişine duydukları sevince rağmen, bu sevinçlerini tam yaşayamadan, ona tam doyamadan ve istediğini tam alamadan gecenin bitişinden dert yanmışlar, onun bitmesini hiç istememişlerdir. Bu konuda gece ibadeti sayesinde Yüce Allah ile halvet/baş başa kalma halinin gün doğunca insanlar tarafından bozulmuş olmasının, üzüntülerinin sebebi olduğu belirtilmiş, hakikat ehlinden birisinin de gecenin kendine ne kadar kısa geldiğini, "gece beni ayakta ziyaret eder, daha oturmadan da gider" şeklinde tasvir ettiği nakledilmiştir.⁶⁵

3.3. Mutasavvıflar Nazarında Teheccüd Namazının Önemi

Kur'an'da çok sayıda ayette gece namazına değinilmiştir.⁶⁶ İslâm'ın ilk yıllarında sahabenin manevi tekâmülünde gece namazının büyük etkiye sahip olduğu söylenebilir. Zira bu dönemde henüz beş vakit namazın emredilmemiş, ama Müzzemmil suresi ile gece namazı emredilmiş idi. Beş vakit namazın emredilmesi ile tatavvu'a dönüşmüş olsa bile Hz. Peygamber'in çok önem verdiği, aynı şekilde sahabe ve tabiîn ileri gelenlerinin de devamlı kılmaya dikkat ettikleri bir namazdır teheccüd namazı. Hz. Peygamber'e Abdullah b. Ömer'in faziletinden bahsedilirken onun; "Abdullah ne iyi birisidir! Keşke bir

⁶¹ Buhârî, "Teheccüd", 18.

⁶² Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 1/113-114.

⁶³ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 427; Seyit Avcı, "Hadislerde İbadet Hayatı ile İlgili Şartlar ve Ölçüler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5 (2005), 402-405.

⁶⁴ Sühreverdi, *Avârifü'l-ma'ârif*, 393-394.

⁶⁵ Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 1/108; Sühreverdi, *Avârifü'l-ma'ârif*, 394-395.

⁶⁶ Örnek ayetler için bk. el-İsra 17/79; el-Furkan 25/64; es-Secde 32/16; ez-Zümer 39/9; ez-Zariyat 51/17; el-Müzzemmil 73/2-4, el-İnsan 76/26.

de gece namazı kılar olsaydı."⁶⁷ buyurmuş olması da teheccüdün Müslümanın manevi tekâmülünde önemli bir fonksiyona sahip olduğunun göstergesidir. Sûfiler de kendilerini Hz. Peygamber'e tabi olma konusunda Müslümanlar içinde en muvaffak kimseler olarak tanımladıklarından, onun emirlerini yerine getirme ve yasaklarından sakınma konusunda büyük bir dikkat göstermişler, teheccüd, nafil e oruç ve diğer namazlar konusunda ona tam anlamıyla uymaya çalışmışlardır.⁶⁸ Bu yüzden Hz. Peygamber'in, sahabenin ve tabîinin kılma konusunda büyük dikkat gösterdikleri teheccüd namazı hakkında, mutasavvıfların genelinin dinen geçerli bir mani' yok ise, bu namazın kaçırılmaması gerektiğini özellikle belirttikleri görülmektedir.⁶⁹

İlk dönem zahitlerinden Hasan Basrî'nin; "Gece namazından ve mal infak etmekten daha makbûl bir ibâdet bilmiyorum." dediği rivayet edilirken,⁷⁰ Mâlik b. Dinâr'ın (ö. 131/748) ise şöyle dediği nakledilmiştir: "Dünyanın özünden (hakikatinden) şu üç şey dışında bir şey kalmamıştır: 1- Kardeşlerle karşılaşmak 2- Bolca Kur'ân okunarak kılınan teheccüd namazı. 3- Boş olan bir evde Allah'ı zikretmek."⁷¹

Tasavvufî anlayışı açlık ve gece namazına devam etme üzerine kurulu olan Şam ekolünün⁷² önde gelen temsilcisi Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830) de; "Gece ibadetine kalkanlar, geceyi eğlence ile geçirenlerin zevkinden çok daha fazla lezzet duyarlar. Gece ibadeti olmasa dünyada başka sevdiğim bir şey olmazdı" demektedir. Ayrıca gece namazının kendilerine verdiği manevi zevk halini ise şöyle tarif etmektedir: "Şayet Allah Teâlâ gece ibadet edenlere sevap olarak yalnızca kalplerinde hissettikleri manevi hazzı vermiş olsa idi, bu bile onların amellerinden daha büyük olurdu."⁷³

Asım bin Antakî'nin (ö. 239/853) ise şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kalbin ilacı şu beş şeydir: Salihlerle oturup kalkmak, Kur'ân okumak, mideyi boş tutmak, gece namazına devam etmek, seher vakitlerinde münacatta bulunmak."⁷⁴

Sûfî müfessirlerden Tüsterî de teheccüd namazına kalkanların manevi açıdan nasıl bir ihsana kavuşturulmuş olduklarını şöyle dile getirmektedir: "Allah'ın gece namazına kalkmayı nasip ettiği kimseler, kendilerine manevi hibede bulunduğu, kendisi ile özel olarak münâcâta bulunmaları için yakınlaştırdığı ve kendisine vâsıl olmaya vesile kıldığı kimselerdir."⁷⁵

Önde gelen mutasavvıf müelliflerden Ebû Talip el-Mekkî ise, Yüce Allah'ın "*Şüphesiz Rabbin, senin ve beraberinde bulunanlardan bir topluluğun gecenin üçte ikisinden biraz az, yarısı*

⁶⁷ Buhârî, "Fedâilü's-Sahâbe," 19.

⁶⁸ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 57-58.

⁶⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 413; İmam Rabbânî, *Mektûbât*, 1/227; Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999), 613-629; Dilaver Selvi, *Tasavvuf Metodu Olarak Rabita* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016), 137, 211.

⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 423.

⁷¹ Abdülvahhab eş-Şa'rani, *et-Tabakâtü'l-kübra* (Mısır: yy., ts.), 1/32.

⁷² Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 114.

⁷³ Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 1/110.

⁷⁴ Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Tenbihü'l-gâfilin*, çev. Yaman Arıkan (İstanbul: Uyanış Yayınevi, yy.), 2/585; Feridüddin Attar, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 446.

⁷⁵ Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (Kahire: Daru'l-Harem li't-Türâs, 2004), 221.

ve üçte biri kadar vakit içinde kalktığımı biliyor.”⁷⁶ ayetinde Hz. Peygamber ile gece namazına kalkanları birlikte zikretmiş olduğunu, bu ibadet karşılığı vereceği ecir ve güzel karşılık konusunda Peygamber ve diğer müminleri ayırım yapmaksızın beraber andığını, başka ibadette bu özelliğe pek rastlanmadığını belirtmektedir.⁷⁷ Ayrıca; “(Böyle inkarcı bir kimse mi Allah katında makbuldür,) yoksa gece vakitlerinde, secde hâlinde ve ayakta, ahiretten korkarak ve Rabbinin rahmetini umarak itaat ve kulluk eden mi?...”⁷⁸ ayetinin de geceleri ibadette geçirenler ile kendini uykuya veren gafillerin bir olamayacağını açıkça vurguladığını, yine; “Onlar, gecelerini Rableri için kıyama durarak ve secdeye vararak geçirirler.”⁷⁹ ve “Onlar, korkarak ve ümit ederek Rablerine ibadet etmek için yataklarından kalkarlar. Hiç kimse de, yapmakta olduklarına karşılık olarak, onlar için saklanan göz aydınlıklarını bilemez.”⁸⁰ ayetlerinde de Allah’ın gece ibadetine kalkanlara ayrı bir övgüde bulunduğunu ve onlar için bu amellerindeki gizlilik ve ihlas sebebiyle hiç kimsenin tahmin edemeyeceği derecede büyük ecir vereceğini belirttiğini söylemektedir.⁸¹ Buna göre Allah’ın, amellerine karşılık hiç kimsenin görmediği, duymadığı hatta hayal bile edemediği nimetler hazırladığını belirttiği kulların gece namazına kalkanlar olduğu, bu nimetlerin hazırlanmasına sebep olan büyük ibadetin ise gece namazı olduğu ortaya çıkmaktadır.⁸²

Mutasavvıfların bu şekilde doğrudan ve açık olarak gece namazının ifade edildiği ayetler yanında lafzî açıdan gece namazının konu edilmediği bir kısım ayetleri de yine gece namazı yönünde tevîl ettikleri görülmektedir. Örneğin; “Sabır ve namazla Allah’tan yardım isteyin. Şüphesiz bunlar, Allah’a huşû ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir.”⁸³ ayetinde belirtilen namazın gece namazı olduğu, buna göre nefse karşı olan mücâhede ve düşmana karşı mukavemet/tahammül gösterme konusunda gece namazı ile Allah’tan yardım dilenmesinin istendiği belirtilmiştir. Ayrıca bu namazın genel olarak zor ve meşakkatli olmasına karşın, havf ve tevazu ehline kesinlikle ağır gelmeyeceği de bu ayette vurgulanmıştır ki, onlar için bu namaz bir zorluk veya cefa değil, bir hafiflik ve tatlılıktır.⁸⁴ Benzer şekilde; “Dilediğine mülk verir, dilediğinden de çekip alırsın.”⁸⁵ ayetinde kastedilen mülkün de gece namazı olduğu şeklinde yorumlar mevcuttur.⁸⁶ Seyyid Ahmed er-Rufâî’nin (ö. 578/1182) de; “Mü’minlerden Allah’a verdikleri sözlerine sadık nice adamlar vardır...”⁸⁷ ayetinde Yüce Allah’ın övdüğü kulların özelliklerinden birinin de uykudan, yeme içmeden vazgeçerek (azaltarak) gece karanlıklarında namaz için kıyam edenler olduğu şeklinde açıklamada bulunduğu görülmektedir.⁸⁸ Öyle sanıyoruz ki gece namazının önemine binaen doğrudan gece namazını ifade eden ayetlerin yanında, zahirinde gece namazına dair lafzî bir ifade bulunmayan birçok ayet de bu şekilde

⁷⁶ Müzzemmil 73/20.

⁷⁷ Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, 1/106.

⁷⁸ Zümer 39/9.

⁷⁹ Furkan 25/64.

⁸⁰ Secde 32/16-17.

⁸¹ Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, 1/106-107.

⁸² Sühreverdî, *Avârifü’l-ma’ârif*, 411.

⁸³ Bakara 2/45.

⁸⁴ Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, 1/107; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’-d-dîn*, 411.

⁸⁵ Al-i İmran 3/26.

⁸⁶ Sühreverdî, *Avârifü’l-ma’ârif*, 413.

⁸⁷ Ahzab 33/23.

⁸⁸ Ahmed er-Rifâî, *Burhânü’l-müeyyed* (Halep: Camiü’l Osmaniyye, 1986/1407(h.)), 46.

mutasavvıflarca gece namazı yönünde yorumlanmıştır. Yine bu cihette; “*Kişinin yediğinin en helali kendi kazancıdır.*”⁸⁹ hadisine bir sūfînin, kişinin kendi eliyle olan kazancı, gece çökünce yumuşak yatağını terk edip kalkmak, abdest alarak namazla iştilig etmek, sonra el açıp Rabbine dua etmektir ki işte elin en hayırlı kazancının bu olacağı şeklinde yaptığı yorum da dikkat çekicidir.⁹⁰

İlk tasavvuf klasiklerinden *el-Luma'* yazarı Serrâc (ö. 378/988), tasavvuf ehli nazarında hizada veya seferde bulunmanın yerine getirilmesi gereken ibadetler üzerinde etkisi bulunmadığını, bu yüzden sūfîlerin nafile virdlerini ve gece namazlarını her durumda kılmaları gerektiğini dile getirerek,⁹¹ seferde bile olursa teheccüd namazının tasavvuf ehline yerine getirilmesinin gerekliliğini belirtmiştir. Şeyh Ebu İshak Şehriyar Kazerûnî (ö.426/1035) ise, “Kat’iyen bidat ehliyle sohbet etme. Hiçbir zaman iyiyi emretme esasını terk etme, arkadaşlarına öğüt ver, akşam ve sabah Kur’ân kıraatiyle meşgul olmaya cehdet ki, Kur’ân okuyan ve dinleyen kimsenin üzerine rahmet yağar. Gece namazlarını muntazam olarak muhafaza et ki, bunun çok fazileti ve büyük bir tesiri vardır.” şeklinde vasiyette bulunmuş,⁹² teheccüd namazının düzenli olarak kılınmasını özellikle vurgulamıştır.

Tasavvuf tarihinde tekke nizamını ilk kez düzenleyen sūfî olarak görülen Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr (ö. 440/1049), hankâhlar için on kural belirlemiş ve buralarda kalanlar için bu kurallara uymanın farz/zorunlu olduğunu dile getirmiştir. Belirlediği bu kuralları farz olarak nitelemesinin sebebini de bunların Ashâb-ı Suffe'nin sünneti olması nedeniyle olduğunu, zira sūfînin de Ashâb-ı Suffe'nin yoluna tabi olması sebebiyle bu ismi aldığı şeklinde açıklamıştır. Onun yerine getirilmesini farz olarak gördüğü bu on kuraldan birisi de gece çokça namaz kılmaktır.⁹³ Bu şekilde tekke nizamının ilk düzenlenişinde teheccüdün de tekke yaşamının mutlaka yerine getirilmesi gereken bir parçası olarak belirlenmiş olması dikkat çekicidir.

Seyyid Ahmed er-Rufâi ise tasavvuf erbabına yaptığı öğütte, zahir ve batında şer'î emirleri yerine getirmenin, kalbi Allah'ın zikrini unutmaktan korumanın, fakirler ve gariplere hizmette bulunmanın, tembellik göstermeden ve usanmadan devamlı salih amel işlemeye çalışmanın, her an Allah rızasını elde etme gayretinde olmanın, nefsi gece namazına kalkmaya alıştırmmanın ve amellerde riyadan korunmanın mutlaka gerekli olduğunu belirtmektedir.⁹⁴

Sühreverdî de şöyle demektedir: “Kim tembelliğinden yahut azmindeki zayıflıktan veya önemsiz görmesinden yahut da hâline aldanarak (artık ihtiyacı olmadığını düşünerek) gece namazından mahrum kalmışsa kendine ağlasın. Zira onun için büyük bir hayır yolu kapanmıştır.”⁹⁵ O, kurbiyet makamında bulduklarını zanneden bazılarının bu makamda gece namazı kılmalarının artık gerekmeceği şeklinde düşüncelere

⁸⁹ Yakın anlamdaki rivayet için bk. Buhârî, “Büyü”, 15.

⁹⁰ Ahmed b. Hüseyin el-Harakânî, *Ârifler Sultânı Bâyezid-i Bistâmî (Düstûru'l – Cumhûr)*, çev. Ozan Yılmaz (Ankara: Semerkand Yayınları, 2016), 375.

⁹¹ Serrac, *el-Luma'*, 162.

⁹² Feridüddin Attar, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 805.

⁹³ Muhammed b. Münevver, *Esrâru't-tevhîd fi makâmâtî's-Şeyh Ebî Saîd* (b.y.: Dâru'l-Misriyye, ts.), 361-362.

⁹⁴ Ahmed er-Rifâi, *Burhânü'l-müeyyed*, 102 (11), 204(32).

⁹⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 413.

kapılabildiklerini, ancak böylesi bir düşüncenin bu iddiaya sahip olanları helake götüren büyük bir yanılğı olduğunu belirtmektedir. Bunların, içinde bulunulan hallerin sürekli kalıcı olmadığını, aynı zamanda insanın kusur, geriye düşme ve şüphelerle karşılaşabileceğini bilmeleri gerektiğini, ayrıca Hz. Peygamber'in hâlinde daha yüksek bir hâl olamayacağı halde onun ayakları şişinceye kadar uzun uzun gece namazı kılmaktan hiçbir zaman geri durmadığını dile getirmektedir. Ona göre hem gece kıyamını terk etmekte fazilet görmek, hem de kendisinin kurbiyet makamında bulunduğunu iddia etmek, uyku ile uyanık olmayı eşit görmek gibi bir iz'an kaybı ve halin fitnesine düşmektir. Böyle kişi hâlin kendisini bağlayıp, tahakküm ettiği birisidir. Halbuki kuvvet sahiplerine (gerçek sūfilere) içinde buldukları hâl tahakküm etmez. Onlar amelleri ile elde ettikleri hâli kendileri yönetirler (tasarrufta bulunurlar). Yani hâlleri onlarda tasarruf sahibi değil, onlar hâlleri üzerinde tasarruf sahibidirler. Kendi çevremizde tasavvuf erbabımızdan da bu halde olanları (bu hatalara düşenleri) gördük, sonrasında Allah'ın yardımıyla bize inkişaf oldu ki bunlar kusurdur, yolda kalmadır.⁹⁶

Şeyhü'l-Ekber lakabıyla tanınan ve tasavvuf tarihinde tasavvufî düşünce üzerinde büyük etkileri olan Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ise teheccüd namazının farklı yönüne değinerek onun önemine işaret etmektedir. O, ilim türlerini tasnif ederken bunlardan birini de "İlmü'l-Müteheccidîn (teheccüd namazı kılanların ilmi)" şeklinde başlıklandırmakta, teheccüd namazı kılanların Hak Teâlâ tarafından özel bir ilme nail olacaklarını belirtmektedir. Teheccüdün gece kıyam etmek (namaz ve ibadet için kalmak), sonra uyumak, sonrasında tekrar kıyam etmek, ardından yine uyumak, sonra yine kıyam şeklinde olduğunu belirtmektedir. Ona göre teheccüdük ikame etmek (müteheccid olmak) kendisinin doğrudan dayanacağı bir ism-i ilahî olmadığından en yakın isim olarak "Hak" ismine müstenid olmuştur."⁹⁷ İbnü'l-Arabî, teheccüd namazının bu namazı kılan kişiye Allah'tan özel bir ilim sağlaması, yani semerelerini elde ettirebilmesi için bu namazın farzlarda bir eksiklik olmadan nafil olarak kılınması gerektiğini belirtir. Zira farzlardaki eksiklikler nafililerle kapatılacağından, böylesi bir durumda nafil ibadeti kalmayan kişide bu tür ilahî mevhibeler ortaya çıkmaz. Teheccüd kılanların ilimleri tıpkı bir saç örgüsü gibi birbirine giriftir. Bu ilim en yüce ve en aşağı âlemin sırlarını izhar eden, aynı zamanda e'ale ve tenzihe delalet eden isimleri ortaya çıkaran kuşatıcılığı nedeniyle nefisler tarafından sevilir. Teheccüdün diğer bir önemli yönü de (ilgili ayetin bağlamına göre) Hz. Peygamber'i bütün övgülerin kendinde toplandığı "Makâm-ı Mahmûd"a erdiren ibadet olmasıdır. Tüm bunlar sebebiyle teheccüd ilminin kadri (kıymeti) çok yüksektir.⁹⁸

Kuzey Afrika ve Mısır'ın en büyük velilerinden sayılan ve adına nispetle Bedeviyye tarikatı kurulan Ahmed el-Bedevi'nin (ö. 675/1276) de gece teheccüd namazı kılma konusunda, bu namazın mutlaka kılınmasını tavsiye ettiği, zira gece kılınan iki rek'at namazın, gündüz kılınan bin rek'at namazdan daha hayırlı olduğunu söylediği nakledilmiştir.⁹⁹

⁹⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 413.

⁹⁷ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *Fütühâtü'l-mekkiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/250-251.

⁹⁸ İbnü'l-Arabî, *Fütühâtü'l-mekkiyye*, 1/251.

⁹⁹ Zeyneddin Abdüssamed, *el-Cevâhiru's-seniyye ve'l-kerâmâtü'l-ahmediyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli Hakkı, yazma eser, 1196) 100 akt. Derya Baş, *Seyyid Ahmed el-Bedevi, Tarikatı ve İstanbul'da Bedevîlik*

İmam-ı Rabbânî (ö. 1034/1624) ise tasavvuf yoluna girenlerin yapması gereken şeyler konusunda ilk olarak Allah'ın hoşnut olmadığı işlerden samimi bir tevbe ile vazgeçilmesi, ilahi emirlere titizlikle sarılıp yasaklarından tamamen kaçınması, vakit namazlarının cemaatle kılınması, mümkün olduğunca teheccüd namazına kalkılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre teheccüde kalkmak ne büyük bir saadettir.¹⁰⁰ O, *Mektûbât*'ta bir başka yerde de teheccüd namazının sürekli olarak kılınması gerektiğini, zira bu namazın tarikatta zaruri olarak yerine getirilmesi gereken işlerden olduğunu belirtmektedir.¹⁰¹

Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780) da, gafleti bırakıp gece huzurunda kaim olmanın büyük fazilete sahip olduğunu Yüce Allah'ın insanlara duyurduğunu, Hz. Peygamber'in de gece kıyamına ümmetini teşvik ettiğini belirtmektedir. Az uyumanın Allah'a yönelme konusunda bir ihtimam, çok uyumanın ise avam için bir gaflet olduğunu, gafletin ise kalpte zulmeti doğurduğunu ifade etmekte, bu yüzden marifet talibinin geceyi uyuyarak geçirmesinin yasak olduğunu belirtmektedir. Çünkü onun ulaşmak istediği matlûbu her an uyanık olan "Kayyûm"dur. Ayrıca gecenin az bir kısmında uyuyup çoğunu ibadetle geçirme sayesinde velilik makamına ulaşılabilirdiğini, çok uyku ile kemâlin mümkün olmadığını, uykusu çok olanın ruhunun hasta olduğunu dile getirmektedir.¹⁰² Kuşadalı İbrahim Halvetî (ö. 1262/1846) de şöyle demektedir: "... İmkânınız oldukça bazı günlerinizi oruçlu geçirin. Dinen geçerli bir mani yokken, sakın teheccüd namazını kaçırmayın. Bu şekilde hareket ederseniz, bunun kısa zamanda çok feyze sebep olacağı aşikârdır."¹⁰³

Son dönem sûfilerinden Mehmet Zahit Kotku da hakikat ehli nazarında sünnetlerin de farzlar gibi terk edilemeyeceğini, örneğin teheccüd namazının hükmünün her ne kadar sünnet olsa bile onlar nezdinde farz gibi olup katiyen terk edilmediğini belirtmektedir. Teheccüd deyip geçilmemesi gerektiğini, onu kılmamanın büyük bir gaflet olduğunu, teheccüdeki faziletin ise bütün dünyanın içindekilerden daha hayırlı ve efdal sayıldığını özellikle vurgulamaktadır.¹⁰⁴

Teheccüd namazının kaynaklarda zikredilen bir diğer özelliği ise yüz ve davranış güzelliğine sebep olmasıdır. Sühreverdi teheccüd ehlinin yüzlerindeki parlaklığı hakkında iki sebep dile getirmektedir: Birincisi nasıl ki hücre/oda, içinde yanan kandil ile aydınlanırsa, Allah'ın nurundan olan yakîn nurunun kalpte bulunmasıyla da kalp hücre si parlaklık ve ziya elde eder. Gece ibadeti ise bu nuru ve parlaklığını daha da artırır ve ışık saçan bir yıldız gibi parıldar. Sonrasında ise kalpteki bu durum bedene de sirayet eder. Yüzlerde güzellik olmasının ikinci anlamı ise gündüz yöneldiği bütün işlerin güzel olacağını ifade etmesidir. Buna göre gece ehli kişinin gündüz olan tüm tasarruflarında Allah'ın yardımı ile bir güzellik ve iyileşme meydana gelir. O, yaptığı ettiği her işte bu yardıma muvaffak olur, böylece niyetleri ve fiilleri hep güzelleşir.¹⁰⁵

(İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 255.

¹⁰⁰ İmam-ı Rabbânî, *Mektûbât*, 1/227.

¹⁰¹ İmam-ı Rabbânî, *Mektûbât*, 3/163-164, 235.

¹⁰² Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 613-629.

¹⁰³ Selvi, *Tasavvuf Metodu Olarak Rabita*, 211.

¹⁰⁴ Mehmet Zahid Kotku, *Nefis Terbiyesi* (İstanbul: Metkan Matbaası, 2010), 151,156,259-259.

¹⁰⁵ Sühreverdi, *Avârifü'l-ma'ârif*, 396.

3.4. Tasavvuf Yaşamında Teheccüdün Kılınış Şekli

Önceki başlıkta sûfilerden aktardığımız görüşlerde de ortaya çıktığı üzere bir seyrüsülûk yolcusunun gece boyunca uyuması ve yine uykuda iken üzerine fecrin doğması hiç de kabul edilecek bir durum olarak görülemez.¹⁰⁶ Bu konuda “*Bir koyun sağacak zaman kadar da olsa, geceleyin kalk, namaz kıl*”¹⁰⁷ hadisinin temel bir prensip olarak alındığı ve uygulandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Hadisteki bir koyun sağacak vakit ile de en azından iki veya dört rek’atlık namaz kılacak bir vaktin kastedildiği belirtilmiştir.¹⁰⁸

Mutasavvıfların teheccüd namazına gösterdikleri titizlik daha uykudan uyanırken dahi belirlenen davranış şekilleri ile kendini belli etmektedir. Buna göre insanın, uykudan uyandığında düşüncesine Hak’dan başka bir fikir gelmeden, O’ndan başkasını zikretmeden ilâhî zikri kalbine ve diline nakşetmesi gerekir. Zira uykudan ilk uyanıldığında zihin dünyalık hayal ve düşüncelerden arınmış, duru ve ilk fitratındaki temiz haline dönmüş olur. Bu hâldeyken Hak’ın zikri ile muttasıf olduğunda onun nuru ortaya çıkacak ve teheccüd namazının sağlayacağı ilahî mevhibelere açık hâle gelecektir.¹⁰⁹ Mutasavvıfların geneline göre gece namazının kılınacağı en az süre gecenin altıda biridir. Ebû Talip el-Mekkî bunu; bir kul gecenin beşte birini yahut altıda birini kıyam ile ibadet ederek geçirmeyi terk etmemelidir, şeklinde dile getirmektedir. Bu da uzunluk veya kısalık durumuna göre gecenin bir veya iki virdi konumunda olmaktadır.¹¹⁰

Gece namazı için uyanan kişilerin; “*الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَحْيَانَا بَعْدَ مَا أَمَاتَنَا وَاللَّيْلَةَ النَّشُورُ*” *Öldürdükten sonra bizi dirilten Allah’a hamd olsun. Dönüş ancak O’nadır*”¹¹¹ duasını, daha sonra Âl-i İmrân suresinin son on ayetini okuyacağı, sonrasında abdest alıp namaz için hazırlanacağı, bu sırada da Hz. Peygamber’den rivayet edilen birçok dua ve zikir sözlerini dile getireceği belirtilmekle birlikte,¹¹² bunları aktarmak makale sınırları içerisine sığmayacağından burada uzun uzun veremiyoruz.

Gece namazının rek’ât sayısı konusunda belli bir sınırlama da söz konusu değildir. Kaynaklarda sekiz, on, on iki gibi rakamlar verilmekle birlikte, bunun azı veya fazlası olabileceği de belirtilmektedir. Gece uyanan kişinin abdest alarak belirli dua ve zikirlerden sonra teheccüde başlayacağı, önce iki rek’atlık hafif/kısa sure okuyarak bir namaz kılacağı, sonra uzun kıraat ile iki rek’at daha kılacağı, bundan sonrasında ise okuduğu kıraatı tedrici olarak azaltmak suretiyle ikişer rek’at hâlinde kılmaya devam edeceği, zira Hz. Peygamber’in de bu minval üzere kıldığı belirtilmektedir.¹¹³

Mutasavvıflar gece namazı kılınırken bunun sadece namaz ile sınırlı olmamasını, aralarda zikirlerin de bulunması gerektiğini belirtirler. “*Gecenin bir kısmında ve secdelerin*

¹⁰⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 416.

¹⁰⁷ Taberânî, *Mu'cemü'l-kebir*, 1/271.

¹⁰⁸ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 413.

¹⁰⁹ İzzeddin Kâşânî, *Tasavvufun Ana Esasları*, 309.

¹¹⁰ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/107, 118.

¹¹¹ Buhârî, “*Dea'vât*”, 7.

¹¹² Burada okunacak dua ve zikirler konusunda geniş bilgi için bk. Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/104-105; Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 408-410.

¹¹³ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 413; Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 410.

ardından da onu tesbih et."¹¹⁴ ayetinde gece namazını çok rek'at olarak kılacakların bu namazların aralarında bir miktar tesbihte bulunması gerektiğine işaret olduğu belirtilmiş, bu nedenle gece namazı kılanın selam verdiği namaz aralarında yüzer tesbih çekmesi gerektiği söylenmiştir.¹¹⁵

Gece teheccüd için kalkan kişinin bir şey yiyip içmesini de mutasavvıflar uygun görmemişlerdir. Zira insan gece uykudan uyandığında zihni/düşünceleri temiz, kalbi meşgalelerden (onu çeldirecek şeylerden) boştur. Şayet yeme içme ile meşgul olursa kalbinin bu durumu değişir, bozulur. Bu yüzden çok açlık hissetme veya ramazan ayı olup da imsağın yaklaşmasından korkma gibi durumlar dışında teheccüd için kalkıldığında bir şey yiyip içilmemelidir.¹¹⁶

Buraya kadar gece namazının mutasavvıflar nazarındaki önemini ve kılınış şekline dair belirlemelerini açıklamaya çalıştık. Son olarak şunu da belirtelim ki, müridin manevi gelişiminde büyük bir etkiye sahip olsa da nafiye bir ibadet olması nedeniyle gece namazından daha önemli görülen bazı hususların da mutasavvıflar tarafından özellikle vurgulandığı görülmektedir. Örneğin İbrahim b. Edhem'in (ö. 161/777); "Yediğin şeyleri temiz kıl (helalinden kazan) da gece namazına kalkmadan, gündüz nafiye oruç tutmadan da sıkıntı değil" dediği nakledilmiştir.¹¹⁷ Bayezid-i Bistâmî'ye (ö. 234/848) gelen bir Bistamlının yaklaşık otuz senedir gündüzleri oruç tuttuğunu, geceleri ise kıyam ile geçirdiğini, ayrıca dünya lezzetleri ve şehvetten de yüz çevirdiğini, bunun yanında kendisinin de tüm emirlerini uyguladığını ancak bütün bunlara rağmen gönlünde hiçbir feyiz hissetmediğinden dert yandığı, Bayezid'in de ona; bu halinle üç yüz yıl da devam etsen sana hiçbir nasip olmaz, cevabını verdiği nakledilmiştir. Karşısındakinin niçin böyle olduğunu sorduğunda ise; onun gurur perdesi ile perdeli olduğunu, gururu bırakmadıkça da bu durumdan kurtulmasının mümkün olmadığını söylemiştir.¹¹⁸

Abdülkadir Geylânî (ö. 561/1166) de *el-Fethü'r-Rabbânî vel-Feyzü'r-Rahmanî* adlı eserinde şöyle demektedir: "Allah'ı birlemek (tevhid üzere olmak) ibadettir. Ama kulları (yaratılmışları), O'na şirk koşmak âdet oldu. Sen ibadete bağlan, bu bâtil âdeti bırak. Bu âdeti ortadan kaldırırsan, bu âdetler nedeniyle sende meydana gelecek kötü durumları da ortadan kaldırmış olursun. Sen kendi halini düzelt ki, Allah da senin durumunu düzeltsin. O bir ayette; "Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez."¹¹⁹ buyurmaktadır. Nefsinin isteklerini ve halkı kalbinden çıkar. Kalbini onların yaratıcısı ile doldur. Böylece sana tekvin sıfatı tecelli edecektir. Bu hal sana öyle yalnızca gündüz (nafiye) oruç tutmakla veya gece namazı kılmakla gelmez. Bilakis kalplerin temizliği ve sırların safiyeti ile gelir..." demekte, bu konuda sıdkı (doğruluğu) vurgulamaktadır.¹²⁰

¹¹⁴ Kâf 50/40.

¹¹⁵ Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 1/117.

¹¹⁶ Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 1/105; Abdulkadir Geylanî, *Günyetü't-tâlibîn*, çev. Faruk Meyan (İstanbul: Çelik Yayınevi, 1994), 391.

¹¹⁷ Ebü'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye* (Kahire: Müessesetü Dâru's-Şab', 1989), 44.

¹¹⁸ Harakânî, *Ârifler Sultanı Bâyezid-i Bistâmî*, 148.

¹¹⁹ Rad 13/11.

¹²⁰ Abdülkadir Geylânî, *el-Fethü'r-rabbânî vel-feyzü'r-rahmanî* (Gize/Mısır: Dâru'r-Reyyân, ts.), 180.

Geylânî ayrıca insanın dünyaya, içindekilere, sebeplere, şehvetlerine, bütün yaratılanlara, sonradan ortaya çıkmışlara ve yapılmış şeylere veda edip Hakk'a doğru yol alması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre kalp doğru ve arınmış olursa Hakk'ın çağrısını (kelamını) işitir hale gelir. Böylece kurbiyet gerçekleşir, bu ona hayat verirken bundan uzaklaşma ise ölümdür. Münâcâtında onun rızası olur. Böylece her şeyi kabullenir. Artık dünyalıkların elinden çıkması, açıklık, susuzluk, çıplak (üstü açık) kalma ona dokunmaz. Müridin hoşnutluğu taat ile, arifin ise kurbiyet (Hakk'a yakınlık) iledir. Ey yapmacık şeylerle uğraşan! Senin durumun da bundan farklı değil. Bu işler nefsin hevası, tab'ın (beşeri isteklerin), cehaletin, halkın görmesini istemenin olduğu yerde gece namazı da kılınsa, gündüzün nafil oruç da tutulsa, yemeden ve giyinmeden uzak durma da olsa gerçekleşmez. Eyvah (yazık) sana! İhlâslı ol, gerçek anlamda kurtul.¹²¹

Görüldüğü üzere önde gelen sûfiler, nafil ibadetlere önem verilip çoğaltılırken işin manevi ve ahlaki boyutunun ihmal edilmemesi üzerinde de özellikle durmaktadırlar. Buna göre ibadetlerin zahiri yönü titizlikle yerine getirilirken, yeme içmede helal-haram hassasiyetini gözetmek, her işte ve ibadette istikamet üzere ve ihlâslı olmak, yüce ahlaki değerleri kendinde bulundurmak ve kötü davranışlardan hem zahiren hem bâtinen kaçınmak gibi tasavvufi yaşamın olmazsa olmaz hususiyetlerinden de taviz verilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Zira bunlar olmadığı sürece sadece fiziken yerine getirilen gece namazı yahut diğer nafil ibadetlerden istenilen feyzin ve manevi yükselişin elde edilmesi mümkün değildir. Bu durum tasavvuf yaşamının sadece nafil ibadet veya zikre indirgenemeyeceğini, zahiri ve batını bütün gerekleri ile yaşanması gereken bütüncül bir hayat tarzı olduğu gerçeğini de ortaya koymaktadır.

Sonuç

Tasavvuf yaşamında teheccüd namazına verilen öneme dair yaptığımız bu çalışma sonucunda şu değerlendirmeyi yapabiliriz: Hakk'a kurbiyet sağlama yolunda yapılması gereken en önemli amel, elbette farz ibadetlerdir. Bunlar yanında tasavvufi yaşamda nafil ibadetler, günlük zikirler (evrâd) de bu yakınlığı kemâle ulaştırmada önemli etkiye sahip hususlar olarak görülmüştür. Nafiler kapsamında öne çıkan ibadetlerden birisi de hiç şüphesiz teheccüd namazıdır. Gece ibadetinin insanın manevi yönü üzerinde daha etkili olduğu ayetle bildirilmiş olduğundan tasavvuf uygulamalarında da bu etkinin gücünden faydalanma yoluna gidilmiş, gece ibadeti kimi tasavvuf ekolünde ana unsur haline gelirken, bir kısmında da yapılması önemle tavsiye edilen bir ibadet halini almıştır. Tasavvuf literatüründe gece virdlerini ve teheccüd konusunu geniş şekilde ele alan, bunu belli bir düzenleme ile sunan ve bu konuda belirlediği yöntemleri kendinden sonra gelen diğer müelliflere de örneklik teşkil eden kişinin Ebu Talib el-Mekkî olduğu görülmektedir.

Gece namazı özel olarak Kur'ân'da hakkında birçok ayette söz edilen namaz konumunda iken, Hz. Peygamber'in birçok hadisinde de kılınması önemle tavsiye edilen bir ibadettir. Mutasavvıfların gece namazına atfettikleri önem nedeniyle olsa gerek doğrudan gece namazının lafzî olarak yer almadığı bir kısım ayetler de gece namazı yönünde yorumlanmakta, bunlarla gece namazının faziletine vurgu yapılmaktadır. Bazı sûfiler gece namazı konusunda seferde yahut hazarda bulunmayı ayırmamışlar, seferde de bulunulsa bu namazın mutlaka ifa edilmesi gerektiğini dile getirmişlerdir. Bazı

¹²¹ Geylânî, *el-Fethü'r-rabbânî*, 258-259.

durumlarda da artık kurbiyet makamında olduklarını sananların teheccüd namazına gerek duymadığı zannına kapıldığı belirtilip, bu düşüncenin tamamen yanlış ve insanı yolundan saptıran bir fitne olduğu belirtilmiştir. Önde gelen sûfilerce, tasavvuf erbabının gece boyu uyuması ve uykuda iken üzerine seherin doğmasının kesinlikle kabul edilebilir bir durum olmadığı, imkân dahilinde ise mutlaka gece namazına kalkılması ve onun feyzinden yararlanılması gerektiği hep dile getirilmiştir.

Geceyi namaz ve ibadetle geçirme ilk dönem zahitliğinin de önemli özellikleri arasında yer almaktadır. Öyle ki gece ibadetinin ve namazının verdiği iştiyak ve feyiz ile uykuyu tamamen terk edip bütün geceyi ibadetle geçiren birçok zahit ismi eserlerde yer almaktadır. Zahitliğin ve sûfilüğün temel vasıflarından birisi haline gelen gece namazı, tarikatlaşma döneminden itibaren de genel olarak tarikat pirlерinin mensuplarına öncelikli tavsiyeleri arasında yer almıştır. Tasavvuf ehli gece namazına kalkabilmek için daha gündüzden hazırlıklarına başlamış, herkesin uykuda ve gaflet içinde bulunduğu bir vakitte Yüce Allah ile baş başa kalma ve ona münâcâta bulunmanın verdiği zevk ve hissettirdiği kurbiyet nedeniyle geceyi büyük bir heves ve istekle karşılar olmuşlardır. “Gece namazına kalkmayı kolaylaştırmak için yapılması gereken şeyler” şeklinde belirlemelerde bulunmuş, özellikle gündüz günah işlemekten uzak durulması, kaylûle uykusunun ihmal edilmemesi, bedenın fazla yorulmaması, yatsı namazından sonra çok oturulup konuşulmaması, fazla yemek yenilmemesi gibi birçok ilke konulmuştur. Genel olarak gecenin ihyası sadece teheccüd namazı ile de sınırlı kalmamıştır. Tıpkı Hz. Peygamber’in uygulamasında olduğu gibi gece ilk olarak bir süre uyunmalı, sonra kalkıldığında yine Hz. Peygamber’den nakledilen dua ve sureler okunmalı, teheccüd namazı uzun surelerle ve selam aralarında zikir ve tesbihler ile kılınmalıdır. Sonrasında fecr öncesi kısa bir uyku ile dinlenme ve ardından da sabah namazına kalkılması şeklinde bir uygulama tarzı belirlenmiştir. Tüm bunlar yapılırken bir taraftan da tabiatı gereği uyumayı ve rahatı tercih eden nefse karşı büyük bir mücâhede gerçekleştirilmiş, tasavvufun temel gayesi olan nefis terbiyesi ve kalp tasfiyesi konusunda da birçok fayda sağlanmış olmaktadır. Gece namazı sayesinde kalpte meydana gelen nurun bedene de sirayet ettiği, bunun da hem yüz hem de davranış güzelliğinin sebebi olduğu belirtilmiştir. Tasavvuf erbabının büyük önem verdiği marifet ilimlerinin elde edilmesini sağlayan unsurlardan birisi de teheccüd namazı olarak görülmüştür. Bu konuda tasavvuf erbabının gece namazının sadece bir zahiri ibadet olarak kalmamasını, bunun yanında helal yemeye dikkat etmek, her iş ve ibadette doğruluk ve ihlası gözetmek, övülen ahlâki vasıfları kazanmak, çirkinliklerden mutlaka uzaklaşmak gibi önemli değerlerin de mutlaka birlikte bulunması gerektiğini, ancak böylesi bir bütüncül davranış sayesinde kemâle ulaşılabilceği hususlarını da önemle vurguladıklarını belirtmeliyiz.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Ahmed er-Rifâi. *Burhânü'l-müeyyed*. Halep: Camiü'l Osmaniyye, 1986.
- Akyüz, Vecdi. *Mukayeseli İbadetler İlmihali*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Asım Efendi. *Kâmûsu'l-muhît Tercümesi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn. *Ümdetü'l-kârî fi şerhi Sahihi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Baş, Derya. *Seyyid Ahmed el-Bede'î, Tarîkatı ve İstanbul'da Bedevîlik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Bereketî, Muhammed Amîm el-İhsanü'l-Müceddidî. *Ta'rîfâtü'l-fıkhiyye*. Beyrut: Darül-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasûhi. *Büyük İslam İlmihali*. Ankara: Akçağ Yayınları, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu Buhârî*. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2002.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tefsîru rûhi'l-beyân*. İstanbul: Matbaatü Osmâniyye, 1330/h.
- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1996.
- Cevherî, İsmail b. Hammad. *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve sihâhü'l-arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn, 1990.
- Dokgöz, Derviş. "Tâhiru'l-Mevlevî'nin "Gece Namazı" Adlı Makalesi ve Teheccüd Namazının Hükmüne Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi." *Bitlis İslamiyat Dergisi* 2/1 (2020), 42-60.
- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Süneni Ebî Dâvud* Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1420/1999.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. *Marifetnâme*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâru İbn-i Hazm, 2005.
- Geylanî, Abdulkadir. *Gunyetü't-tâlibîn*. çev. Faruk Meyan. İstanbul: Çelik Yayınevi, 1994.
- Geylanî, Abdulkadir. *Fethü'r-rabbânî vel-feyzü'r-rahmanî*. Gize/Mısır: Dâru'r-Reyyân, ts.
- Haccâc, Ebü'l-Hüseyn Müslim. *Sahîhu Müslim*. Riyad: Dâru Tayyibe, 2006.
- Harakânî, Ahmed b. Hüseyin. *Ârifler Sultanı Bâyezid-i Bistâmî (Düstûru'l-cumhûr)*. çev. Ozan Yılmaz. Ankara: Semerkand Yayınları, 2016.
- Harâşî, Muhammed b. Abdullah. *Şerhu Muhtasarı Halil*. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1900.

İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1979.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin. *Lisânü'l-arab*. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.

İbn Muhammed, Münevver. *Esrâru't-tevhîd fi makâmâtî's-Şeyh Ebî Sâid*. B.y.: Dâru'l-Misriyye, ts.

İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *Mecmûu' fetevâ*. Medine: Mücemmei'l-Melik Fahd li Tıbbâti'l-Mushafi's-Şerîf, 2004.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fütühâtü'l-mekkiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Kara, İhsan. *Tasavvuf İstılâhları Literatürü ve Seyyid Mustafa Râsim Efendi'nin İstılâhât-İ İnsân-İ Kâmil'i*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi/Metin, 2003.

Kâşânî, İzzeddin. *Tasavvufun Ana Esasları*. çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010.

Kotku, Mehmet Zahid. *Nefis Terbiyesi*. İstanbul: Metkan Matbaası, 2010.

Köse, Saffet. "Teheccüd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/323. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Kur'ân-ı Kerim Meâli. çev. Halil Altuntaş -Muzaffer Şahin. Ankara: Yenigün Matbaacılık, 12. Basım, 2011.

Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm. *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*. Kahire: Müessesetü Dâru's-Şab', 1989.

Mahmud Abdurrahman Abdülmün'im. *Mu'cemü mustalahât ve elfazi'l-fıkhiyye*. Kahire: Daru'l-Fazile, ts.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *el-Hâvi'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.

Mekkî, Ebu Talip. *Kûtü'l-kulûb*. Kahire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 2001.

Mevsû'atü'l-fıkhiyye. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûnü'l-İslamiyye, 1983.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. Riyad: Dâru'l-Hadâratı li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2015.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *Sahîhi Müslim Bişerhi'n-Nevevî*. B.y.: Müessesetü Kurtuba, 1994.

Nisâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed. *Tefsîru garâibü'l-Kur'ân ve reğâibü'l-furkân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

Remlî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*. thk. Muhammed Ali Beyzûn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Selvi, Dilaver. *Tasavvuf Metodu Olarak Rabita*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016.

Sem'anî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhamme. *Tefsîru'l-Kur'ân*. Riyad: Daru'l-Vatan, 1997.

Semerkandî, Ebü'l-Leys. *Tenbîhü'l-gâfilîn*. çev. Yaman Arıkan. İstanbul: Uyanış Yayınevi, ts.

Serrâc, Ebu Nasr Abdullah b. Ali. *el-Lüma'*. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Hadisiyye, 1960.

Sirhindî, Ahmed el-Fârûkî (İmam Rabbânî). *Mektûbât*. çev. Abdülkadir Akçiçek. İstanbul: Dergâh Ofset, 1998.

Sühreverdî, Şihâbuddîn. *Avârifü'l-ma'ârif*. thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâiyih. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2006.

Şa'ranî, Abdülvahhab. *et-Tabakâtü'l-kübra*. Mısır: yy., ts.

Şafî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, 1938.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *Mu'cemü'l-kebîr*. Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, ts.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru Hicr, 2001.

Tahâvî, Ebü Cafer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu meâni'l-âsâr*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Zehraveyn Yayınları, ts.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Tefsîru'l-keşşâf*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009.